

УДК: 316.72

Примљено:

21.10.2009.

Прихваћено:

25.11.2009.

Оригинални научни рад

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС

NATIONAL INTEREST

Година V, vol. 6

Број 3/2009.

стр. 99-110

*Бојан Јовановић**

ТРАДИЦИЈА У СВЕТЛУ ПРОМЕНА

Резиме

Променљива као и све на свету, традиција се због спорог ритма промена схвата као културна непромењивост због чега и има неупитни статус у заједници. Одређена првенствено својом прошлошћу, традиционална друштва су се и одликовала вековном непромењивошћу али и својом унутрашњом креативном динамиком израженом стварањем аутентичних облика материјалне и духовне културе. Спонтано, несвесно и свесно мењање традиције се разликује од оног њеног аспекта који се отпором према променама затвара у себе и постаје традиционализам. Уколико се овај процес сагледа у рецепцијској равни, онда се у епоси модерне може уочити повишена свест о могућности радикалне промене односа према наслеђу изражене у поништавању претходне и успостављању сасвим нове традиције.

Кључне речи: континуитет, искуство, култура, прошлост, наслеђе, баштина, идентитет, традицијско, традиционализам, стварање.

Целокупан живот који подразумева и људско постојање на Земљи завистан је од континуитета израженог у продужавању и сталној промени животних облика. У равни културе тај континуитет се огледа у преношењу културних искустава и њиховом сталном обогаћивању. У том процесу и кул-

* Балканолошки институт САНУ, Београд

турни садржаји постају сложенији и савршенији, представе о свету примереније његовој суштини, а у сегменту људске активности везане за религијску праксу евидентна је и еволуција представе о највишем бићу. Назив традиција потиче од латинског глагола *trado, tradere* у значењу предати, дати, давати даље, предати у руке, односно његовог именског адекватата *traditio* који значи предање везано за усмену традицију приповедања, обичајну праксу, веровања и животне образце.¹ Српски назив за тај шири аспект наследства стеченог предајом је *баштина*, који има непосредно значење очевине, родног места.² У том смислу предање није само усмена духовна култура, већ и знање и вредности садржане у образцима мишљења и понашања који су изабрани из дотадашњег искуства да би се пренели наследницима. За разлику од интегралног културног наслеђа, традиција претпоставља одређен однос према том наслеђу, односно израз свести о његовом значају који се преноси потомству као основа и улог у његово будуће постојање. Предаја и континуитет културног искуства, стеченог знања и већ формираних духовних и уметничких садржаја један је од услова очувања идентитета сваке заједнице. Преношењем се успоставља културни континуитет колектива који тиме потврђује свој идентитет, односно оно што је у њему константно, непромењиво и исто.

Преломне и кризне ситуације оспоравају тај континуитет, доводе у питање дотадашњу традицију и убрзавају културне промене. Уместо постепеног интегрисања традиционалних вредности у нову културу долази до одбацивања традиције и стварања културног вакуума који се лако испуњава туђим утицајима, некритичким преузимањем сумњивих вредности и позајмљивањем туђег идентитета. Искушење брисања сопствене прошлости је реална опасност од

1 Ј. Ђорђевић, *Латинско-српски речник*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004. - На основу именског и глаголског облика изворних латинских речи, В. Јеротић указује на двозначност појма *традиција*. Она се, наиме, може схватити као једном обликована и као таква дата и непромењива структура која се чува и преноси будућим генерацијама, али и искуство које су носиоци традиције увек на нов и стваралачки начин оживљавали. Упор. В. Јеротић, "Традиција и промена, шта се мења, а шта остаје исто?", у *Приближавање Богу*, Просвета, Ниш, 2002, 132-133.

2 В. Ст. Карацић, *Српски рјечник* (1852), Сабрана дела Вука Карацића, књ. 11 (1), Просвета, Београд, 1986, 54.

културног самозаборава и губљења идентитета. Сагледавана у контексту тих промена, традиција се поистовећује са животним интересима колектива који је чува као сопствену заштиту. Зато се у кризним околностима колектив и појединци инстинктивно и враћају својој прошлости да би оснажили садашњост пред неизвесном будућношћу.

Иако потиче од латинског *iden* у значењу исто, идентитет сваког појединца и колектива је комплексан, а оно што је непромењиво у тим елементима подложним променама је свест о себи, своме Ја. Исказујући се садржајима и облицима који остају начелно једнаки себи, традиција је неупитна, света нит културног постојања и опстајања у околностима када је тај опстанак доведен у питање. Понављање одређених појава и елемената потврђује њихов континуитет као традицију која обележава одређену културу. Створени обрасци показују своје константно, традиционално значење које опстаје и у промењеним околностима. Сходно свом статусу традиција даје народној култури витално средиште, одређени оквир и одговарајуће обележје. Зато се она и сматра светом, неупитном и непромењивом јер чува свест о самобитности заједнице и њених чланова. Српска народна пословица „Боље је и село да пропадне него у селу обичај”,³ указује на значај обичајне праксе као оличења традиције за очување идентитета. Свако место има своје обичаје, а пословица „Колико је села толико је навичаја”,⁴ говори управо о важности духовног за утемељење егзистенцијалног и очување материјалног. Уколико село пропадне остаје прича о њему и његовим специфичностима, док нестанком управо тих културних разлика оно као посебност престаје да постоји.

Традиција није увек иста и непромењива, јер се мења постепено и у дугом временском раздобљу, па је зато и њена непромењивост привидна. За разлику од „топлих”, друштва отпорна на историјске промене су, названа „хладним”.⁵ С обзиром на то да им прошлост одређује садашњост и будућност, она су традиционална у свом вековном па и миленијумском немењању. Са становишта њихове традиционалне

3 Вукове народне пословице с регистром кључних речи, бр. 349, Нолит, Београд, 1996, 35.

4 *Ibidem*, бр. 2405, стр. 153.

5 Klod Levi-Stros, *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1966.

парадигме, она су непромењива, али су унутар те парадигме веома динамична и промењива. Традиционална друштва су, наиме, увек аутентична, јер су садржаји и облици његове културе због своје непоновљивости увек различити. Премда у њима преовладавају неразвијене, једноставне форме, бројни видови материјалне и духовне културе, почев од грађења станишта, одећа, исхране, митова, веровања и обичајне праксе су у свом непосредном изразу различити од претодног. Свака света ствар имала је у том друштву своју причу и своју песму. Причајући и певајући, човек је успостављао непосредну комуникацију са реалношћу која се простирала изван граница рационалних моћи сазнања и припадала како објективном свету тако и његовој души. На непосредном осећању у свеповезаност света, он је стицао дубљи увид и у његову вишу, духовну реалност. Иако су у оквиру те традиције били носиоци великог креативног потенцијала, чланови традиционалних заједница нису усмеравали своју креативну моћ и на промену саме традиције. Промене у оквиру модела нису, дакле, подразумевале и промену самог модела, односно његових конститутивних начела и критеријума заснованих на традицији као животной и културној датости.

Свест о неопходности промени света изражена је и у потреби за променом традиције. Када нови садржаји затраже нове форме или нове форме затраже нове садржаје, онда се мења оно што се до тада подразумевало као континуитет између формалног и садржајног аспекта одређених културних творевина. Традиција није само оно што се предаје и наслеђује, већ и оно што се ствара, што се одабире и узима за своје наслеђе. У том контексту оно што претходна генерација предаје следећој само је један аспект традиције која претпоставља и однос потомака према прецима. Успостављањем битне разлике у односу дотадашњег поимања значаја културног наслеђа, модерно значење традиције је актуализовало и нагласило управо тај рецепцијски значај предаје и указало на то да она може имати и супротан смер. Показало се, наиме, да је за формирање традиције важно не само оно што се наслеђује од својих очева и предака, већ и оно што се стиче и ствара током живота, односно оно што се одабире из сопствене и туђе културне прошлости. Тиме се нагласила одговорност за сопствени културни идентитет, али се у жељи за његовим потврђивањем он испољио и у радикалном виду.

Формирање сопствене традиције најизраженији је у модернистичким пројектима који су у виду револуционарног преображаја исказивали нихилистички однос према дотадашњем наслеђу. Корени тог модернистичког односа према традицији потичу из десакрализоване католичке догме *филиокве* у значењу „и од сина”. Иако се наслеђе прима као баштина, јер долази од оца, догма да њен дух може потицати „и од сина”, омогућује и радикалну промену односа према баштини. Син није само чинилац рецепције дотадашњег наслеђа, већ и актер нове традиције. Тиме се легитимисало и разрешење Едиповог комплекса кроз оцеубиство као услов потврђивања сина као носиоца традиције која почиње од њега. Поствареност и реификација светог није значила и потпуно прекидање са сакралним које се успоставља на другим, плићим духовним основама и суженом, редукованом значењу. Кроз фетишизацију настојао се да обнови однос према светом, али су потоњом обзнањеном смрћу Бога, доведена у непосредну везу и до самопоништавања два до тада дијаметрално различита појма. Поништавањем појма који је симболисао живот и могућност његове духовне трансценденције обоготворена је смрт којој се због продужавања сопственог лако жртвују туђи животи. Тиме се отворила етичка провалија и само на нов начин актуализовала паганска животна начела. Са становишта описаног круга, можемо јасније видети судбину традиције везане за народну културу.

Од традиционалног ка традицијском

Традиционална култура подразумева више аспеката везаних за социјалну организацију, материјалну производњу, митско, обредно и фолклорно стваралаштво које претпоставља и одређени етнофилозофску и етнопсихолошку димензију. У моделу такве културе, народна традиција има егзистенцијално и духовно значење континуитета одређеног обрасца мишљења и понашања усклађеног са доминантним религијским, друштвеним и моралним нормама заједнице. Засновани на постојећем обрасцу, одговори који настају у извесним упитним ситуацијама имају смисао и вредност потврђивања а не оспоравања његових начела.

Једно од правила тог обрасца није његово типско репродуковање, већ, како смо истакли, креативно испуњавање,

често и по моделу митског грађења од елемената на дохват руке израженог и у састављању песама током њиховог извођења.⁶ Међутим, када дођу у питање претпостављена начела и грађење на њеним основама, традиција добија и своја друга садржинска, изражајна и формална обележја. Чувајући још увек елементе пређашњег културног наслеђа, она од традиционалне постаје традицијска.⁷ За разлику од трагова традиционалне културе који упућују на континуитет старих форми, традицијски трагови говоре о њиховој сличности са традиционалним али је овом приликом реч о исходу једног дисконтинуитета. На примеру религијских представа прецизније се могу уочити оне које потичу из прехришћанских, паганских времена, од паганских садржаја насталих након појаве хришћанства.⁸ У том смислу се и показује важност разлике између термина којим се прецизно дефинише статус традиционалне културе од културних облика у прелазу, транзицији који мењају и релативизују традицију.

За српску културу и менталитет који је у дугом процесу добио одлике прелазничког, како тај процес означава Владимир Велмар-Јанковић,⁹ и традиција се исказује на један посебан начин. Традицијско постаје доминантно формално и садржинско обележје које у нашим условима новокомпоноване културе постаје и својеврсна народна традиција, нова народна култура.¹⁰ У тим околностима лако се обнављају стари обрасци и до тада запостављена традиција чији елементи и духовне вредности добијају своју другу, прагматичну функцију. Прелазнички менталитет поништава култни однос према традицији и саображава њене садржаје и вредности новим животним интересима. У прелазном, кризном раздобљу при-

6 Модел тог стварања је митска креативност *бриколажирања*, како је назива Klod Levi-Stros, *Ibidem*; Упор. и А. Lord, *Ревач прича I, II*, Prosveta, Beograd, 1990.

7 Многи домаћи аутори не праве у српском језичком идиому разлику између појмова *традиционалног* и *традицијског*, као што се и у хрватском термину *традицијско* покрива значење *традиционалног*. На пр. D. Rihtman-Auguštin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.

8 Б. Јовановић, *Дух паганског наслеђа*, Светови, Нови Сад, 2000.

9 В. Велмар-Јанковић, *Поглед с Калемегдана, Оглед о београдском човеку*, Београд, 1938. Поновљено издање, библиотека града Београда, Београд, 1991, 34-40.

10 Б. Јовановић, "Новостворена култура", *Народно стваралаштво*, св. 1-4, год. XXVII, Београд, 1988, 1-5.

хватањем новог и поштовањем старог, егзистенцијална ситуација се настоји учинити културно извеснијом. Растакањем традиционалног модела поништава се дотадашње културно упориште, али се помоћу његових разграђених елемената успоставља и гради нова сигурност. Показало се да оваквом прелазничком статусу културе недостаје, заправо, стабилније и чвршће упориште, односно традиција. Доминација националног и политичког обрасца оставила је у сенци културни образац чије отсуство Слободан Јовановић¹¹ одређује као битан фактор у формирању нашег националног менталитета. Овај став можемо прихватити у контексту савремене културе и образаца зависних од њених савремених институција, али не и у контексту његовог потпуног непостојања јер се управо прелазнички културни образац потврђује у својој виталности у време отсуства културних институција.

Промена и прилагођавање традиције може, према Хабермасу, имати практични и прагматички карактер.¹² Уколико је промена и употреба условљена самом традицијом, потребом очувања њеног виталитета и потврђивања културног идентитета заједнице, можемо говорити о њеном практичном аспекту. Међутим, уколико се традиција настоји употребити као средство остваривања неких конкретних друштвених циљева, онда је њена употреба прагматична. Прагматично коришћење традиције доводи углавном до њеног поништавања, свођења њених вишезначних симбола и садржаја на неко једнодимензионално значење, као на пример политичка употреба традиције. Такав однос према традицији укључује и њено насилно прекидање у циљу успостављања друге традиције или ослобађања до тада потиснуте традиције. Уместо враћања традицији кроз примеренији културни образац који би значао уједно и његову обнову, враћање традиције у неконтролисаним и непримереним облику показује се као олако трошење њених вредности, и прагматичко коришћење у одређене сврхе.

11 С. Јовановић, *Један прилог за проучавање српског националног карактера*, Виндзор, Канада, 1964. Поновљено издање у оквиру *Сабраних дела* том 12, Београдски издавачко-графички завод, Југославија публик, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, 566-573.

12 J. Habermas, *Teorija i praksa*, Kultura, Beograd, 1980.

Традиционализам као отпор променама

Ове претпоставке народне традиције ваља узети у обзир приликом њеног тумачења, односно читања. Тумачење традиције претпоставља како традиционално тумачење засновано ма обрасцима традиционалног знања, тако традицију тумачења од њених лаичких до научних нивоа. Подразумевајући и садржаје који не долазе до посебног изражаја у оквиру доминантног модела, традиција је знатно богатија од свог лика који истиче. У сенци садржаја са којим се идентификује остаје њен „други”,¹³ могући идентитет. Потиснути садржаји су „несвесно” традиције исказано као његова свесно непозната, субверзивна и изазовна страна. Од степена отворености традиције према том другом зависи и њена виталност.

Традиција подразумева животни контекст у којем је она најбитнији чинилац културног континуитета који је животан зависно од тога колико своју принципијелност усаглашава са прагматичношћу и потребама за променом. Свака традиција је остала жива зато што се на овај начин и мењала, јер су те промене животне, а живот опстаје првенствено захваљујући разноврсности и променама. Уколико се одређени обрасци не мењају упркос захтевима за њиховом променом и преображајем, онда се пред изазовом животних промена традиција затвара у себе, конзервира и ограђује од живота. Традиција добија своје негативно значење, а конзервиране вредности постају архаизми и културни анахронизми. Инсистирање на одређеним анахроним облицима и садржајима дотадашње културе који се без транспоновања у ново исказују као сметња пред будућношћу, представља негативни аспект традиције који се може назвати традиционализмом. Облици културе који остају изван животног тока повремено се актуализују. Попут музејског експоната или облачења традиционалне ношње у време одређених обреда, таква традиција је угасла и упокојена, што не значи да се њени садржаји не могу обновити или постати део нове целине.

13 О појму “несвесни идентитет” и “комплементарни идентитет” у: К. G. Jung, *Психолошки типови*, Izabrana dela, knj. 5, Matica srpska, Novi Sad, 1977, 499; R. Leing, *Jastvo i drugi*, Svetovi, Novi Sad, 1989, 76-82.

Иако се све мења, па и традиција, људи се плаше неизвесних промена које су захтевне у смислу непосредног животног потврђивања наслеђених вредности. Зато је искорака ка променама уједно и провера нашег стварног утемељења у веровању у духовне вредности. Пред том неизвесношћу и захтевом за променама чује се и очајнички вапај за враћањем прошлости, односно традицији. Тај вапај је међутим значењски двосмислен јер се односи како на повратак потиснутој и запостављеној традицији, тако и на враћање коренима, односно враћање прошлости. И управо у тој синтагми „враћање прошлости” суочавамо се не само са нашим настојањем да се вратимо, односно сиђемо у прошлост, већ и са неком врстом присилне актуализације прошлости. Прошлост као нека „слепа сила” једноставно завлада нашом садашњошћу и нашим животом. Зато само уколико је примерена актуелном времену, прошлост је чинилац наше садашњице и животне извесности пред будућношћу. У том смислу су садржаји културне прошлости преображени и као такви саображени актуелној животној стварности. Управо таква традиција показује своју виталност и могућност свог потврђивања у промењеним околностима. Зато и искуство које познајемо не значи и да смо га спознали, односно схватили и протумачили на најадекватнији начин. Непозната културна прошлост и будућност огледају се у нашој тајни постојања и способности да откривањем света спознамо и сопствену народну традицију која је дата и позната, али чије богатство омогућује појединцу да је стално открива, потврђује и обнавља и да на основу традиције ствара свој свет.

Комплексан садржај једне народне традиције указује нам се, најпре у тој појавној, манифестној равни која је повод откривању њених латентних значењских слојева, скривених несвесних порука. Ти дубљи слојеви традиције чине се посебно привлачним истраживачу који их сагледава као комплементарно друго лице традиције. Свака традиција показује се и репресивном у односу на садржаје неприхватљиве према критеријуму њених важећих начела. Потиснути садржаји који би могли довести у питање сам идентитет заједнице, у одређеним обредним околностима, ослобађају се добијајући тада утопијско значење. Мада је подразумевајући чинилац традиције, ослобођени садржај „другог” има карактер

оног “још-не”, сенке која претходи његовом могућем реалном потврђивању. Међутим, његово привремено испољавање које оспорава важећи идентитет уједно је и начин његовог потврђивања након поновног успостављања његових начела.

Иако, дакле, културни идентитет претпоставља традицију као гарант континуитета, садржаји свесног и несвесног аспекта реалности показују њену комплексност. У сенци садржаја који се истичу доминантним обрасцем остаје оно „друго”, потиснуто исијавајуће као конститутивни део традиције, његов подразумевајући али у идеалтипској представи идентитета непризнати садржај. Пример тог другог препознајемо као константу српске традиције у паганским садржајима у време христијанизације, и као хришћанске елементе током обнове старих веровања.¹⁴ Уткани у духовну традицију српског народа, елементи паганства и хришћанства присутни су у синкретистичким садржајима обредне праксе и облицима народног уметничког стваралаштва. Витална непрекидност тог искуства није институционализована и одвојена од живота, већ се из најнепосреднијих интереса прилагођава новонасталим условима.

Присуство различитих елемената и верских слојева у народним обичајима и веровањима показују изузетну комплексност религијског бића српског народа. Упркос евидентним елементима хришћанства, доминантност ранијих верских садржаја даје српској народној религији изразит пагански карактер који је битан за разумевање свих облика обичајне праксе засноване на одговарајућим магијско-религијским представама. Уколико се из културно-историјске перспективе сагледа то паганско језгро, онда се уочава његова константност упркос одређеним промена које су га доводиле у питање или омогућавале да дође до посебног изражаја. Виталност паганских верских садржаја показаће се управо у одржавању традиционалних представа и обредне праксе.¹⁵ Утемељени на народној религији, обичаји и веровања показују своју везу са културном прошлошћу и свој значај и у данашњем народном животу. Остварени дometи српске

14 В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Српска књижевна задруга, Београд, 1973; В. Чајкановић, *О магији и религији*, Просвета, Београд, 1985.

15 Б. Јовановић, *Српска књига мртвих*, Градина, Ниш, 1992; Б. Јовановић, *Магија српских обреда*, Светови, Нови Сад, 1993.

културе претпостављају перманентно присуство овог слоја који се преобликује или који преобликује. Присутан или као превладани претходни садржај или као слој који преовладава у новим синкретистичким творевинама, пагански дух се само потврђује менталитетом прелазничке културе. Међутим, управо такав менталитет у сталним променама, прекидању традиције, њеном одбацивању и поновном оживљавању омогућује да на овим просторима себе доживљавамо као исте. Такав ментални склоп је израз једне традиције у којој се и не поставља питање нашег културног идентитета.

Литература

- Караџић Вук, *Српски ријечник* (1852), Сабрана дела Вука Караџића, књ. 11 (1), Просвета, Београд, 1986.
- Вукове народне пословице с регистром кључних речи, Нолит, Београд, 1996.
- Јанковић Велмар Владимир, *Поглед с Калемегдана*, поновљено издање, Библиотека града Београда, Београд, 1998.
- Јовановић Бојан, *Српска књига мртвих*, Градина, Ниш, 1992.
- Јовановић Бојан, *Дух паганског наслеђа*, Светови, Нови Сад, 2000.
- Јунг Карл Густав, *Психолошки типови*, Изабрана дела, књ. 5. Матица Српска, Нови Сад, 1977.
- Строс Клод Леви, *Дивља мисао*, Нолит, Београд, 1966.
- Хабермас Јирген, *Теорија и пракса*, Култура, Београд, 1980.
- Чајкановић Веселин, *Мит и религија у Срба*, СКЗ, Београд, 1973.

Bojan Jovanovic

TRADITION IN LIGHT OF THE CHANGES

Summary

Although tradition is being prone to changes, just like everything in this world, due to its slow rhythm of the changes tradition has been regarded as a cultural immutability, thus having had an unquestionable status in community. Having been determined primarily by its past, traditional societies have been characterized by centuries-long immutability, but also with their own internal creative dynamics reflected in formation of authentic forms of material and spiritual culture. Spontaneous, subconscious and conscious change of tradition has been different from its one aspect that has been closed due to the changes and therefore it has turned into traditionalism. If this process is observed from the point of reception plane, than in the epoch of moderna there could be pointed out a highly arisen awareness of a possibility of radical change in the relation toward heritage, having taken a form in destroying a former tradition and having been substituted by a totally new one.

Key words: continuity, experience, culture, past, heritage, legacy, identity, traditional, traditionalism, creation